

An analysis of the right to housing in Islamic law and human rights documents

Sara Rostami^{1*}

1. Assistant Professor and Faculty Member, Department of Law and Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 87-102

Article history:

Received: 29 Mar 2024

Edition: 22 May 2024

Accepted: 12 Aug 2024

Published online: 21 Des 2024

Keywords:

Right to housing, Islamic rights, human rights documents.

Corresponding Author:

Sara Rostami

Address:

Iran, Tehran, Payam Noor University,
Department of Law and Social
Sciences.

Orchid Code:

۳۶۱۶-۰۶۷۲-۰۰۰۳-۰۰۰۰

Email:

Dr.Rostami@pnu.ac.ir

ABSTRACT

Background and Aim: In the third article of the Constitution, the government is obliged to eliminate any kind of deprivation in the field of housing, and important matters are mentioned in the universal declarations and laws of governments; having housing as one of the basic rights of the people, which is considered a place of rest and residence of the person, and the goal of achieving mental and physical peace in light of having housing is one of the needs of all human societies.

Materials and Methods: This research is written in a descriptive-analytical manner.

Ethical Considerations: In all stages of writing this research, the originality of the texts, honesty and trustworthiness have been observed

Findings: Due to the great importance of the right to housing, this right has also been explicitly mentioned in the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, the Convention on the Rights of the Child, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, and the Convention relating to the Status of Refugees, and on the other hand, more than 50 countries have included freedom of housing in their constitutions in some way.

Conclusion: In view of Article 43 of the Constitution, which is one of the foundations of the economy of the Islamic Republic of Iran, providing housing as a basic need of society and in Article 2, Paragraph 2 of the Universal Declaration of Human Rights in Islam as a necessity for living with dignity and guaranteeing family members. However, despite great efforts, governments have not yet been able to fully realize this important matter.

Cite this article as:

Rostami S. An analysis of the right to housing in Islamic law and human rights documents. *Jurisprudential Research on Human Rights*. 2025.

دوره اول، شماره دوم، زمستان ۱۴۰۳

تحلیلی بر حق مسکن در حقوق اسلام و اسناد حقوق بشری

سارا رستمی^{*۱}

۱. استادیار و عضو هیئت عملی گروه حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: در اصل سوم قانون اساسی، دولت موظف است هر نوع محرومیتی را در زمینه مسکن برطرف و موارد مهم در اعلامیه‌های جهانی و قوانین دولت‌ها آمده اس که برخورداری از مسکن به‌عنوان یکی از حقوق اساسی مردم که محل استراحت و سکونت شخص محسوب می‌شود و هدف رسیدن به آرامش روحی و جسمی در پرتو دارا بودن مسکن، یکی از نیازهای همه جوامع بشری است. **مواد و روش‌ها:** این پژوهش به‌صورت توصیفی-تحلیلی تدوین شده است. **ملاحظات اخلاقی:** در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها: به‌دلیل اهمیت زیاد حق مسکن، این حق در کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض نژادی، کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض علیه زنان و کنوانسیون مربوط به وضعیت پناهندگان نیز صراحتاً مورد اشاره واقع شده است و از سوی دیگر بیش از ۵۰ کشور به گونه‌ای آزادی مسکن را در قوانین اساسی خود گنجانده‌اند.

نتیجه: با توجه به اصل ۴۳ قانون اساسی که یکی از پایه‌های اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر تأمین مسکن به‌عنوان نیاز اساسی جامعه و در بند ۲ ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام به‌عنوان ضرورت برای زندگی با کرامت و ضمانت برای افراد خانواده می‌باشد. با این وجود، دولت‌ها با تلاش بسیار هنوز نتوانسته‌اند این امر مهم را به‌طور کامل محقق سازند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۸۷-۱۰۲

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۰

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۳/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

واژگان کلیدی:

حق مسکن، حقوق اسلام، اسناد حقوق بشری.

نویسنده مسئول:

سارا رستمی

آدرس پستی:

ایران، تهران، دانشگاه پیام نور، گروه حقوق و علوم اجتماعی.

کد ارکید:

۳۶۱۶-۰۶۷۲-۰۰۰۳-۰۰۰۰

پست الکترونیک:

Dr.Rostami@pnu.ac.ir

۱. مقدمه

مسئله مسکن مناسب و تهیه سر پناه برای اقشار مختلف مردم دغدغه همه دولتها بوده است و حتی دولتهای نئو لیبرال هم از آن فارغ نبوده و نیستند. مسکن در اسناد بین‌المللی حقوق بشر و نیز در قانون اساسی ایران جایگاه بسیار مهمی دارد و همواره در بند ها و اصول مختلف حق بهره‌مندی از مسکن مناسب مورد مذاقه و توجه قرار گرفته است. دولت با توجه به حقوق شهروندی و سیاست‌گذاری‌ها باید به سمت خانه دار شدن اقشار کم درآمد توجه بسیاری داشته باشد و تامین حقوق رفاهی اولین شرط توسعه انسانی و تحقق حقوق بشر است (هاشمی، ۱۳۸۴، ۲۸۵).

حق بشر بر مسکن مناسب ریشه در حقوق بین‌الملل دارد. حق بر مسکن مناسب را می‌توان در اعلامیه جهانی حقوق بشر - که به صورتی گسترده از سوی جامعه جهانی در سال ۱۹۴۸ مورد پذیرش قرار گرفت - پی‌جویی کرد. از آن زمان تاکنون، حق بر مسکن مناسب در موقعیت‌های بسیاری مورد تأکید و پس از آن تعریف شده و به نحو مبسوط مورد شرح و تفصیل قرار گرفته است (همان، ۲۸۶).

دولت ایران در آذر ماه ۱۳۵۱ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی را ابتدا در مجلس شورای ملی بتصویب رساند و سپس آنرا در اردیبهشت ۱۳۵۴ بدون هیچ حق شرط و تحفظی از تصویب مجلس سنا گذراند (مجموعه قوانین سال ۱۳۵۴ چاپ روزنامه رسمی، ص ۷۵، ۴۴۵). برابر قانون مدنی این میثاق همچنان برای کشور ما لازم الرعایه است. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اصل ۳۱ قانون اساسی چنین مقرر می‌دارد: «داشتن

مسکن متناسب با نیاز، حق هر فرد و خانواده ایرانی است. دولت موظف است با رعایت اولویت برای آنها که نیازمندترند به خصوص روستائینان و کارگران زمینه اجرای این اصل فراهم کند». بنابر اصل چهل‌وسوم نیز یکی از پایه‌های اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر تأمین مسکن به- عنوان یکی از نیازهای اساسی جامعه قرار گرفته است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود به دلیل مهم بودن مسئله مسکن، چند اصل از اصول قانون اساسی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به این موضوع اشاره کرده‌اند (قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران ۱۳۹۴ - ۱۳۹۰).

نوآوری این است که مؤلفه کلیدی این حق، همان قابلیت سکنا در مسکن است که باید از استانداردهای سلامت و ایمنی پیروی نماید. بنابراین، حق بر مسکن مناسب ابزاری مازاد را برای حامیان و دیگر افرادی که علاقه‌مند به ارتقای مسکن و شرایط زندگی سالم هستند فراهم آورده و از سلامت فردی و اجتماعی حمایت می‌نماید. فرضیه به گونه‌ای است که تمامی افراد در جامعه باید از این حق برخوردار باشند و دولت باید زمینه داشتن مسکن را برای تمام اقشار جامعه فراهم آورد. سؤال اینکه چگونه دولت با تمهیدات و قوانین لازم‌الاجرا به تمامی ارگان ها و مراکز دولتی و خصوصی می‌تواند این مهم را برآورده سازد؟ در این مقاله به مفهوم مسکن، حق بر مسکن مناسب و جایگاه آن در حقوق ایران و اسناد حقوق بشری می‌پردازیم.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی است و برای جمع‌آوری داده از روش کتاب‌خانه‌ای، بین‌الملل، فقهی و سایت-ها استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این تحقیق، صداقت، اصل امانت‌داری و بی‌طرفی و نیز اصالت اثر رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

به دلیل اهمیت زیاد حق مسکن، این حق در کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض نژادی، کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض علیه زنان و کنوانسیون مربوط به وضعیت پناهندگان نیز آمده است. با عنایت به اصل ۴۳ قانون اساسی که یکی از پایه‌های اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر تأمین مسکن به عنوان نیاز اساسی جامعه و در بند ۲ ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام به عنوان ضرورت برای زندگی با کرامت و ضمانت برای افراد خانواده می-باشد. با این وجود، دولت‌ها با تلاش بسیار هنوز نتوانسته اند این امر مهم را به طور کامل محقق سازند.

۵. بحث

به منظور پرداختن به موضوع «تحلیلی بر حق مسکن در حقوق اسلام و اسناد حقوق بشری» مطالب ذیل ارائه می‌گردد.

۵-۱. مفهوم حق مسکن

مسکن در لغت با مفهوم سکنی و سکونت مرتبط شده و به مکان یافتن آرامش یا آرامگاه اطلاق می‌شود.

پس می‌توان گفت: مسکن جایی است که انسان در آنجا احساس آرامش و امنیت می‌کند. حق مسکن مناسب به این معنی است که هر انسان اعم از زن، مرد، کودک و جوان حق دارد از خانه و جامعه امن برخوردار باشد تا در آن با آرامش و شرافتمندانه زندگی نماید و هر کس حق دارد که مسکن مناسب داشته باشد (گزیده‌ای از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر، ۱۳۸۲، ۲۷)

خداوند تبارک و تعالی در سوره یونس آیه ۹۳ می-فرماید: «وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ مَبَآءَ صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُمْ مِّنَ الطَّيِّبَاتِ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ».

همانا بنی اسرائیل را (پس از غرق شدن فرعون) در جایگاهی نیکو جای دادیم و از چیزهای مطبوع روزیشان کردیم پس اختلاف نکردند تا آنگاه که آگاهی (دلیل) به آنان رسید به یقین پروردگار تو روز قیامت درباره آنچه در آن اختلاف می‌کردند داوری خواهد کرد.

بنابراین خداوند، بنی اسرائیل را پس از نابودی فرعون، در سرزمینی خوش آب و هوا و واجد همه شرایط مناسب زندگی، اسکان داد. وضعیت مسکن و معیشت بنی اسرائیل در دوران حکومت فرعون، وضعیتی نابه-سامان و نامناسب بود. برخورداری مؤمنان از مسکن مناسب و کیفیت خوب زندگی، در دیدگاه ادیان الهی، امری پسندیده و نعمت خدادادی است. لذا از منظر قرآن کریم هم بهره‌مندی از مسکن مناسب حقی بدیهی و طبیعی برای انسان است.

۵-۲. حق مسکن در حقوق موضوعه ایران

دولت ایران در آذر ماه ۱۳۵۱ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی را ابتدا در مجلس شورای ملی بتصویب رساند و سپس آنرا در اردیبهشت ۱۳۵۴ بدون هیچ حق شرط و تحفظی از تصویب مجلس سنا گذراند (مجموعه قوانین سال ۱۳۵۴ چاپ روزنامه رسمی، ص ۷۵، ۴۴۵) و برابر قانون مدنی این میثاق همچنان برای کشور ما لازم الرعایه است. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اصل ۳۱ قانون اساسی چنین مقرر می‌دارد: «داشتن مسکن متناسب با نیاز، حق هر فرد و خانواده ایرانی است. دولت موظف است با رعایت اولویت برای آن‌ها که نیازمندترند به خصوص روستائینان و کارگران زمینه اجرای این اصل فراهم کند». در اصل ۴۳ مقرر می‌دارد (بوشهری، ۱۳۷۶، ۴۵) برای تأمین استقلال اقتصادی جامعه و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد، با حفظ آزادی او، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر اساس ضوابط زیر استوار می‌شود:

۱- تأمین نیازهای اساسی: مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه.

۲- تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار اختیار همه کسانی که قادر به کارند ولی وسایل کار ندارند، در شکل تعاونی، از راه وام بدون بهره یا هر راه مشروع دیگر که نه به تمرکز و تداول ثروت در دست افراد و گروه‌های خاص منتهی شود و نه دولت را به صورت یک کارفرمای بزرگ مطلق درآورد. این اقدام باید با رعایت ضرورت‌های حاکم بر برنامه‌ریزی

عمومی اقتصاد کشور در هر یک از مراحل رشد صورت گیرد.

۳- تنظیم برنامه اقتصادی کشور به صورتی که شکل و محتوا و ساعت کار چنان باشد که هر فرد علاوه بر تلاش شغلی، فرصت و توان کافی برای خودسازی معنوی، سیاسی و اجتماعی و شرکت فعال در رهبری کشور و افزایش مهارت و ابتکار داشته باشد.

۴- رعایت آزادی انتخاب شغل، و عدم اجبار افراد به کاری معین و جلوگیری از بهره‌کشی از کار دیگری

۵- منع اضرار به غیر و انحصار و احتکار و ربا و دیگر معاملات باطل و حرام

۶- منع اسراف و تبذیر در همه شئون مربوط به اقتصاد، اعم از مصرف، سرمایه‌گذاری، تولید، توزیع و خدمات

۷- استفاده از علوم و فنون و تربیت افراد ماهر به نسبت احتیاج برای توسعه و پیشرفت اقتصاد کشور

۸- جلوگیری از سلطه اقتصادی بیگانه بر اقتصاد کشور

۹- تأکید بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی برهاند (از قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴ - ۱۳۹۰)).

بنابراین، قانون اساسی به عنوان قانون مادر چنین جایگاه رفیعی برای مسکن مناسب قائل شده است و در قوانین عادی نیز مصوبات متعددی برای تحقق این هدف مهم وضع شده است.

د - به منظور انجام مطالعات لازم برای کاهش خطرپذیری زلزله:

۱- شبکه ایستگاه‌های شتاب‌نگاری و زلزله‌نگاری و پیش‌نشانگرهای زلزله توسعه یابد.

تبصره - ایستگاه‌های شتاب‌نگاری در شهرستان و روستاهای بزرگ به ازای هر بیست و پنج هزار نفر یک ایستگاه توسعه می‌یابد.

۲- طی برنامه مصالح و روش‌های مؤثر در مقاوم‌سازی ساختمانی، استاندارد و از تولیدکنندگان آنها حمایت شود.

ماده ۱۶۹- شورای عالی شهرسازی و معماری موظف است به منظور تدوین و ترویج الگوهای معماری و شهرسازی اسلامی ایران:

الف - با تشکیل کارگروهی مرکب از نمایندگان دستگاه‌های ذی‌ربط و صاحب‌ظران و متخصصان رشته‌های معماری، شهرسازی و حوزوی نسبت به انجام پژوهش‌های کاربردی، سیاست‌گذاری، تدوین ضوابط و مقررات و ترویج الگوهای مورد نظر اقدام نماید.

ب - طرح‌های مناسب‌سازی ساختمان‌ها و فضاهای شهری و روستایی برای معلولین جسمی و حرکتی را بررسی، تهیه و تدوین نماید. شهرداری‌ها و دهیاری‌ها موظف‌اند بر اساس ضوابط و طرح‌های موضوع این بند نسبت به مناسب‌سازی معابر و فضاهای عمومی شهری و روستایی اقدام نمایند.

تبصره ۱- مصوبات شورای فوق برای کلیه دستگاه‌های اجرائی، شوراهای اسلامی شهر و روستا و کلیه مالکان و سازندگان لازم‌الاجرا است.

ماده ۱۶۷- در ماده (۱۸) قانون ساماندهی و حمایت از تولید و عرضه مسکن عبارت باقی‌مانده از برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» به عبارت (برنامه پنجم) تغییر می‌یابد.

ماده ۱۶۸- به منظور مقاوم‌سازی ساختمان‌ها و اصلاح الگوی مصرف به ویژه مصرف انرژی در بخش ساختمان و مسکن اقدامات زیر انجام می‌شود:

الف - شهرداری‌ها مکلف‌اند نسبت به درج الزام رعایت مقررات ملی ساختمان در پروانه‌های ساختمانی اقدام نمایند. صدور پایان کار برای واحدهای احداث شده بر مبنای این پروانه‌ها، منوط به رعایت کامل این مقررات است.

تبصره - متخلفان از مقررات ملی ساختمان از جمله طراح، ناظر، مجری و مالک براساس آئین‌نامه‌ای که به تصویب هیئت وزیران می‌رسد موظف به رفع نقص و جبران خسارت می‌شوند.

ب - صدور پروانه هر گونه ساختمان منوط به ارائه موافقت اصولی بیمه کیفیت ساختمان احداثی است. شرکت‌های بیمه مکلفند بر اساس بیمه‌نامه صادره در صورت ورود هر گونه خسارت در طی ده سال به ساختمان احداثی، خسارت‌های وارده را ظرف سه ماه جبران نمایند.

ج - کلیه مجریان دولتی موظف‌اند مسؤولیت حرفه‌ای خود و در صورت نیاز، مسؤولیت سایر عوامل مرتبط در طراحی، محاسبه و نظارت ساختمان‌های تحت پوشش خود اعم از شهری و روستایی را نزد یکی از شرکت‌های دارای صلاحیت بیمه نمایند (کاظمیان، ۱۳۹۸: ۸۶).

ها(قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۴ اسفند ۱۳۹۵).

ماده ۱۷۳- دولت مجاز است در طول برنامه نسبت به تهیه برنامه جامع مدیریت شهری به‌منظور دستیابی به ساختار مناسب و مدیریت هماهنگ و یکپارچه شهری در محدوده و حریم شهرها، با رویکرد تحقق توسعه پایدار شهرها، تمرکز مدیریت از طریق واگذاری وظایف و تصدی‌های دستگاه‌های دولتی به بخشهای خصوصی و تعاونی و شهرداری‌ها، بازرنگری و به‌روزرسانی قوانین و مقررات شهرداری‌ها و ارتقای جایگاه شهرداری‌ها و اتحادیه آن‌ها اقدام قانونی به عمل آورد (<http://pajoohe.ir/Product.asp?ProductID=۴۳۶۹۴x>).

ماده ۱۷۴- شوراها، اسلامی و شهرداری‌ها و سایر مراجع ذی‌ربط موظف‌اند تا پایان سال اول برنامه از طریق تدوین نظام درآمدهای پایدار شهرداری‌ها با اعمال سیاست‌های ذیل اقدام نمایند:

الف - کاهش نرخ عوارض صدور پروانه ساختمانی در کاربریهای تجاری، اداری، صنعتی متناسب با کاربریهای مسکونی همان منطقه با توجه به شرایط اقلیمی و موقعیت محلی و نیز تبدیل این عوارض به عوارض و بهای خدمات بهره‌برداری از واحدهای احداثی این کاربریها و همچنین عوارض بر ارزش افزوده اراضی و املاک، ناشی از اجرای طرحهای توسعه شهری

ب - تعیین سهم شهروندان در تأمین هزینه‌های خدمات عمومی و شهری، نگهداری، نوسازی و عمران

مذکور در محدوده بافت‌های فرسوده شهری اختصاص دهد.

ه - وزارت مسکن و شهرسازی موظف است ساماندهی و احیای شهرهای آسیب دیده از جنگ تحمیلی و استفاده از اراضی رها شده و ساختمان‌های مخروبه باقی‌مانده داخل شهرهای مورد نظر را در اولویت قرار دهد.

ماده ۱۷۲- به منظور ارتقای شرایط محیطی پایدار و فراگیر ساکنان مناطق حاشیه‌نشین از مزایای شهرنشینی و پیش‌نگری و پیشگیری از ایجاد سکونت گاههای غیرمجاز دولت موظف است اقدامات زیر را انجام دهد:

الف - سامان بخشی مناطق حاشیه‌نشین تعیین شده توسط شورای عالی شهرسازی و معماری ایران از طریق تدوین و اجرای ساز و کارهای حقوقی، مالی و فرهنگی و توانمندسازی ساکنان بافت‌های واقع در داخل محدوده‌های شهری با مشارکت آن‌ها، در چهارچوب «سند ملی توانمندسازی و ساماندهی سکونت‌گاه‌های غیر مجاز» و ایجاد شهرک‌های اقماری برای اسکان جمعیت مهاجر.

ب - وضع مقررات بازدارنده و اعمال ممنوعیت ارائه کلیه خدمات زیربنایی به ساخت و سازهای غیر مجاز خارج از محدوده شهرها و روستاها و تخریب آن‌ها با همکاری قوه قضائیه.

ج - تهیه و اجرای طرح هادی برای روستاهای واقع در حریم کلان شهرها با رویکرد کنترل محدوده روستاهای مذکور در حد رشد طبیعی آن‌ها

د - طراحی و ایجاد کمربند سبز در اطراف مراکز جمعیتی از طریق منابع دولتی توسط شهرداری-

شهری و همچنین تعیین سهم دولت در ایجاد زیرساختهای توسعه، عمران شهری و حمل و نقل

ج - تبدیل عوارض موضوع درآمد شهرداری‌ها از عوارض بر املاک به عوارض ناشی از مصرف و خدمات

د - تعیین ضمانت اجرائی برای وصول عوارض، بهای خدمات و سایر درآمدهای قانونی شهرداری‌ها

ه - افزایش تراکم زمینهای مشجر با سطح اشغال کمتر نسبت به زمینهای غیرمشجر با سطح اشغال بیشتر

و - تقویت ساز و کارهای مدیریت و نظارت بر هزینه‌کرد شهرداری

ز - برون‌سپاری وظایف قابل واگذاری و هدایت بودجه شهرداری‌ها به سمت هزینه‌کرد در حوزه وظایف اصلی و قانونی آن‌ها و ممنوعیت پرداخت هرگونه هزینه از اعتبارات شهرداری به دستگاه‌های اجرائی (قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۴ اسفند ۱۳۹۵).

۳-۵. حق مسکن در قانون اساسی ایران

اصل سوم قانون اساسی به این موضوع اشاره کرده که در راستای پی‌ریزی یک اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی، دولت موظف است هر نوع محرومیتی را در زمینه مسکن برطرف نماید. اصل بیست‌ودوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز در باب مصونیت مسکن بیان داشته که مسکن اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند. در این باره ماده ۵۸۰ قانون مجازات اسلامی ایران برای ورود غیرقانونی مأمورین دولتی به

منزل اشخاص، بدون رضایت صاحب منزل، مجازات یک ماه تا یک‌سال را در نظر گرفته است. همچنین اصل سی و سوم قانون اساسی که به نوعی مصونیت اقامتگاه را تضمین نموده عنوان می‌کند که هیچ کس را نمی‌توان از محل اقامت خود تبعید کرد یا از اقامت در محل مورد علاقه‌اش ممنوع یا به اقامت در محلی مجبور ساخت مگر در مواردی که قانون مقرر می‌دارد (بهمنی، ۱۳۹۰: ۲۸۷). مهم‌ترین اصل قانون اساسی درباره حق مسکن که با مفاهیم میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مرتبط است اصل سی و یکم می‌باشد: «داشتن مسکن متناسب با نیاز حق هر فرد و خانواده ایرانی است. دولت موظف است با رعایت اولویت برای آن‌ها که نیازمندترند بخصوص روستائین و کارگران زمینه اجرای این اصل را فراهم کند». بنابر اصل چهل‌وسوم نیز یکی از پایه‌های اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر تامین مسکن به-عنوان یکی از نیازهای اساسی جامعه قرار گرفته است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود به دلیل مهم بودن مسئله مسکن، چند اصل از اصول قانون اساسی به طور مستقیم یا غیرمستقیم به این موضوع اشاره کرده‌اند.

۳-۵-۱- محدودیت‌های آزادی مسکن

هرچند اکثر قوانین و اعلامیه‌ها به طور جدی از مصونیت مسکن از تعرض حمایت نموده‌اند ولی این حمایت به صورت بی‌قید و شرط و مطلق نیست. چرا که مصونیت مسکن نمی‌تواند به عنوان محملی برای ارتکاب جرم یا تسهیل آن یا اخفای آثار و ادوات جرم قرار گیرد یا مصالح عمومی،

نظم، امنیت و سلامت جامعه را به چالش بکشد (شریعتی، ۱۳۸۴، ۱۳۷).

به واسطه همین مسائل، مامورین صلاحیت‌دار دولت یا قوه قضاییه، مجازند برای دستگیری متهم و یا تفتیش برای یافتن آلات جرم بدون اجازه شخص وارد خانه وی شوند. البته به جهت اینکه این ورود به عنوان تعرض شناخته نشود، بر مبنای قوانین لازم است که با اجازه مقامات قضایی باشد، آنهم در صورتی که دلایل و قرائن قوی و مستدلی موجود باشد. قوانین عادی کشورها عموماً شرایط، جهات و زمان شایسته برای ورود مامورین صلاحیت‌دار را دقیقاً پیش‌بینی کرده‌اند (مدنی، ۱۳۷۶: ۱۹۶).

البته ناگفته نماند که دادگاه‌ها و مقامات قضایی که مرجع صالح برای صدور قرار تفحص و تجسس خانه اشخاص هستند، شیوه‌های متفاوتی برای این امر در کشورهای مختلف اتخاذ کرده‌اند ولی آنچه مسلم است این است که هرگاه دلایل کافی برای صدور قرار بازداشت شخص در دست باشد، تفحص خانه وی بلاشکال خواهد بود.

امروزه جست‌وجو و کاوش در مسکن افراد و نقض حریم خصوصی آنان به منظور یافتن اثرات جرم اشکال مختلفی به خود گرفته است که یکی از آنها شنود مکالمات تلفنی و همچنین اینترنتی است. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با پیش‌بینی این مسئله در اصل بیست و پنجم هرگونه استراق سمع، تجسس و کنترل ارتباطات را ممنوع اعلام کرده است مگر مواردی که قانون حکم می‌نماید.

استثنائاتی دیگری نیز بر مصونیت مسکن وارد شده

است هرچند چنانکه بیان شد، اصل بر آزادی مسکن و اقامتگاه می‌باشد:

۱. در حقوق خانواده، اقامتگاه زن شوهردار همان اقامتگاه شوهر است و نیز اقامتگاه محجورین همان اقامتگاه قیم یا ولی قانونی آنهاست.

۲. اقامتگاه کارکنان و ماموران لشکری و کشوری و قضایی، محل مأموریت است.

۳. همچنین دادگاه می‌تواند شخص را به علت ارتکاب جرم عمدی از اقامت در نقطه یا نقاط معین ممنوع یا به اقامت در محل معین مجبور نماید (توحیدی، ۱۳۸۵، ۱۶۹).

۵-۴- حق بر مسکن مناسب در اسناد حقوق بشری

بند ۱ ماده ۲۵ اعلامیه با صراحتاً به تاکید و حمایت از این حق پرداخته است: «هر کس حق دارد از سطح معیشتی کافی برای سلامتی و رفاه خود و خانواده‌اش از قبیل خوراک، پوشاک، مسکن و بهره‌مند گردد» (جعفری، ۱۳۷۰، ۲۰۶).

البته لازم به ذکر است که قبول حمایت از این حق برای هر دولتی یکسری لوازم را نیز نیاز دارد. مثلاً دولت باید شرایطی را به وجود آورد که افراد بتوانند با زحمت و مشقت اندکی به مسکنی که مناسب شانسان باشد دست یابند.

بند ۱ ماده ۱۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی نیز این حق را برای کسانی که مقیم در یک کشور هستند لازم شمرده تا افراد بتوانند در آن کشور عبور و مرور آزادانه و حق انتخاب مسکن داشته باشند. در اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام نیز این موضوع به عنوان یکی از موارد ضروری که باید مورد توجه باشد شده

است. بند ۲ ماده ۲ در این باره مقرر داشته که: «دولت باید حق هر انسانی را در یک زندگی با کرامت که کفایت او اشخاص تحت کفالت او را تحقق بخشد ضمانت نماید. موضوع این حق خوراک، پوشاک و مسکن و تعلیم و تربیت و معالجات و دیگر نیازهای اساسی است (جعفری، ۱۳۷۰، ۲۰۷).

همچنین به دلیل اهمیت زیاد حق مسکن، این حق در کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض نژادی، کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض علیه زنان و کنوانسیون مربوط به وضعیت پناهندگان نیز صراحتاً مورد اشاره واقع شده است (ایده، ۱۳۸۹، ۱۵۴). از سوی دیگر بیش از ۵۰ کشور به گونه‌ای آزادی مسکن را در قوانین اساسی خود گنجانده‌اند.

در اعلامیه جهانی حقوق بشر در ماده ۲۵ (۱) بیان می‌دارد: هر انسانی شایسته برخورداری از سطح زندگی مناسب برای تأمین سلامت و رفاه خود و خانواده‌اش از جمله خوراک، پوشاک، مسکن و مراقبت‌های پزشکی و خدمات اجتماعی ضروری است و همچنین حق دارد در شرایط بیکاری، بیماری، ناتوانی، بیوگی، سالمندی یا دیگر موارد فقدان منابع تأمین معاش در شرایط خارج از کنترل خویش از تأمین اجتماعی بهره‌مند گردد. به همین صورت میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در ماده ۱۷ (۱) از اشخاص در برابر مداخله خودسرانه یا غیرقانونی در منازلشان حمایت می‌کند. معاهده بین‌المللی رفع کلیه اشکال تبعیض نژادی در ماده ۵ (iii) (e) تبعیض را بر پایه نژاد، رنگ یا ریشه ملی یا قومی با احترام به حق بر مسکن، ممنوع می‌داند. در همین چارچوب معاهده رفع کلیه اشکال تبعیض

علیه زنان در ماده ۱۴ (۲) (h) کشورهای عضو را به رفع تبعیض علیه زنان در مناطق روستایی در جهت تضمین این امر که چنین زنانی از شرایط زندگی مناسب بالاجس در ارتباط با مسکن بهره ببرند، ملزم می‌کند (طباطبائی مؤتمنی، ۱۳۸۲، ۹۵).

کنوانسیون حقوق کودک در ماده ۲۷ (۳)، کشورهای عضو را ملزم می‌کند تا در شرایط نیاز، کمک مادی و برنامه حمایتی را به ویژه در زمینه مسکن فراهم آورند. در همین حال کنوانسیون بین‌المللی حمایت از حقوق تمامی کارگران مهاجر و اعضای خانواده‌هایشان در ماده ۴۳ (۱) (d) بیان می‌دارد که کارگران مهاجر باید از برابری رفتار با شهروندان کشور محل استخدام در رابطه با دسترسی به مسکن از جمله برنامه‌های مسکن اجتماعی و محافظت در برابر بهره‌کشی در ارتباط با اجاره‌بها برخوردار باشند. از دیگر سازوکارهای بین‌المللی که حقوق مرتبط با مسکن را تضمین می‌کنند، می‌توان به کنوانسیون‌های متعدد سازمان جهانی کار و سازوکارهای حقوق بشردوستانه اشاره کرد (مؤتمنی، ۱۳۸۲، ۹۶).

بنابراین، در هر صورت میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، پیشرفته‌ترین استاندارد بین‌المللی را در خصوص حمایت از حقوق مرتبط با مسکن فراهم آورده است.

این معاهده در ماده ۱۱ (۱) خود بیان می‌دارد: دولت‌های عضو این معاهده، حق همه افراد را در برخورداری از یک استاندارد مناسب زندگی برای خود و خانواده‌شان از جمله در حیطه‌های غذای مناسب، پوشاک و مسکن و بهبود مستمر شرایط زندگی به رسمیت می‌شناسند. کشورهای عضو اقدامات مقتضی

یعنی دسترسی مستلزم این است که مسکن مناسب برای افرادی با مشکلات پزشکی مزمن و بیماران روانی در دسترس باشد. این معضلات در زیر بررسی خواهد شد (طالبی، ۱۳۹۳، ۶۷).

در سال ۱۹۹۷ کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با تصویب نظریه عمومی شماره ۷ به طور مبسوط پیرامون اخراج اجباری به شرح و تفصیل پرداخته و اقدام به توضیح عناصر سازنده عینی این عمل غالباً خشونت‌آمیز نمود. بنابراین، نظریه عمومی شماره ۷ در قالب تفسیری آمرانه از حق بر مسکن مناسب که از سوی میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مورد حمایت قرار گرفته و در چارچوب دستورالعملی که حکم صادره در خصوص موارد مورد ادعای نقض این حق نیز به آن یاری می‌رساند، به نظریه عمومی شماره ۴ پیوند می‌خورد (موسی زاده، ۱۳۸۹، ۷۵).

همچنین نظریه عمومی شماره ۱۴ در خصوص حق بر بالاترین استاندارد در دسترس حوزه سلامت مصوب سال ۲۰۰۰ میلادی نیز در زمینه ارتقا و حمایت از مسکن مناسب، کارآمد است. این نظریه، معنای واضح‌تری به ماده ۱۲ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌بخشد که بیان می‌دارد؛

۱- کشورهای عضو میثاق حاضر، حق کلیه افراد را در برخورداری از بالاترین استاندارد در دسترس سلامت جسمی و روانی به رسمیت می‌شناسند.

۲- اقداماتی که باید از سوی کشورهای عضو میثاق حاضر در جهت نیل به تحقق کامل این حق صورت پذیرد، شامل اقدامات ضروری زیر است؛

را در راستای تضمین تحقق این حق، با درک اهمیت اساسی همکاری بین‌المللی بر پایه اراده آزاد بر حصول این نتیجه، مبذول می‌نمایند. کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که از سوی جامعه بین‌الملل وظیفه اجرا و نظارت و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به آن محول گردیده، آن گونه که در ماده ۱۱(۱) بیان شده است، با الهام از نظریه عمومی شماره ۴ در سال ۱۹۹۱ معنای دقیق‌تری را از حق بر مسکن مناسب فرا روی ما می‌نهد (مشکینی، ۱۳۹۷، ۶۳). این نظریه عناصر سازنده حق بر مسکن مناسب را که تفسیری مفید و فارغ از حواشی که از حق فراهم آورده و از ظرفیت محتوایی آن که در تعیین و تعبیر در یک چارچوب قضایی پشتیبانی می‌نماید به وضوح بیان می‌کند. این نظریه همچنین اصول کلی حقوق بین‌الملل بشردوستانه همچون اصل عدم تبعیض را مطرح کرده و به بحث پیرامون اقدام به اخراج اجباری با این رویکرد می‌پردازد که این اقدام در وهله اول به نوعی نقض میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.

هفت عنصر سازنده حق بر مسکن مناسب که به وضوح در نظریه عمومی شماره ۴ بیان شده است، عبارت‌اند از: امنیت قضایی تصرف ملک، فراهم بودن خدمات، مصالح، تسهیلات و زیرساخت، بضاعت مالی، قابلیت سکنی، دسترسی، موقعیت و مناسبت فرهنگی. عناصر قابلیت سکنی و دسترسی به صورتی نزدیک با مساله سلامت همسو هستند. عنصر اول یعنی قابلیت سکنی بر این نکته تأکید می‌نماید که مسکن، پناهگاهی را در برابر تهدیدات حوزه سلامت مانند عوامل ناقل بیماری فراهم می‌آورد. عنصر دوم

الف) آمادگی در جهت کاهش نرخ مرده‌زایی و مرگ نوزادان و رشد سالم کودک

ب) توسعه تمامی ابعاد بهداشت محیطی و صنعتی

پ) پیشگیری، درمان و کنترل بیماری‌های واگیردار، بومی، شغلی و غیر آن‌ها

ت) خلق شرایطی که تضمین‌کننده تمامی خدمات و مراقبت پزشکی در شرایط بیماری باشد (همان، ۷۶).

در نظریه عمومی شماره ۱۴، کمیته این امر را به رسمیت شناخته است که «حق بر سلامت به صورتی تنگاتنگ وابسته و متکی به تحقق سایر حقوق بشری از جمله حق بر مسکن بوده» و «حقوق و سایر حقوق و آزادی‌ها، عناصر بنیادین حق بر سلامت را مورد توجه قرار می‌دهند» (جعفری، ۱۳۷۰، ۲۰۶). بنابراین به واسطه این نظریه، کمیته همچنین آشکارا، حق بشر بر بالاترین استاندارد در دسترس سلامت را در قالب حقی کلی تفسیر و تعبیر می‌نماید که نه تنها به مراقبت حوزه سلامت به صورت زمان‌مند و مساعد وسعت می‌یابد بلکه شامل عوامل تعیین‌کننده بنیادین از جمله مسکن نیز می‌شود.

۵-۴-۱. آزادی مسکن و مصونیت از تعرض

یکی از دلایلی که در اعلامیه‌های جهانی و قوانین دولت‌ها، برخورداری از مسکن به عنوان یکی از حقوق اساسی مردم به شمار آمده این است که مسکن هر فرد محل استراحت و سکونت شخص محسوب می‌شود و رسیدن به آرامش روحی و جسمی در پرتو دارا بودن مسکن، یکی از نیازهای همه جوامع بشری است (منصوری، ۱۳۹۴، ۱۶۵).

با توجه به تأکیدی که این اعلامیه‌ها در به رسمیت شناختن این حق ابراز نموده‌اند، این مطلب به دست می‌آید که علی‌القاعده مسکن شخص باید از تعرض و آسیب مصونیت داشته باشد تا فرد بتواند به آرامش مورد نظرش دست یابد و هیچ فرد یا ماموری نمی‌تواند بدون اجازه شخص و یا بدون مجوز قانونی به مسکن وی وارد شده و آن را مورد بازرسی قرار دهد.

مراد از مسکن نیز به صورت عام، خانه، آپارتمان و یا هر محلی است که شخص و یا اعضای خانواده‌اش در آن سکونت دارند. لذا اتاق افراد در هتل و مهمان‌خانه نیز در برابر این مصونیت، در حکم مسکن می‌باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲، ۴۵۶).

اعلامیه جهانی حقوق بشر در ماده ۱۲ درباره مصونیت مسکن اعلام داشته: «هیچ کس نباید در معرض مداخله خودسرانه در زندگی شخصی، خانواده، خانه یا مکاتبات خود قرار گیرد و یا اینکه شرف و آبروی او مورد تعرض قرار گیرد. هر کس حق دارد که از حمایت قانون در برابر چنین مداخله‌ها و تعرض‌هایی برخوردار گردد». چراکه به تبع حمایت از آزادی مسکن مصونیت افراد در برابر تعرض و ورود بدون اجازه به منزل و همچنین تفتیش مسکن نیز باید لحاظ شود. بند ۱ ماده ۱۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی سیاسی نیز از ممنوعیت مداخله خودسرانه یا غیرقانونی در زندگی خصوصی و اقامتگاه و مکاتبات افراد سخن گفته است (نبویان، ۱۳۹۷، ۲۰۳). بنابراین، بند ۱ ماده ۱۱ میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی نیز این حق را برای کشورهای طرف میثاق به رسمیت

در اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام نیز این موضوع به عنوان یکی از موارد ضروری که باید مورد توجه باشد شده است. بند ۲ ماده ۲ در این باره مقرر داشته که دولت باید حق هر انسانی را در یک زندگی با کرامت که کفایت او اشخاص تحت کفالت او را تحقق بخشد ضمانت نماید. موضوع این حق خوراک، پوشاک و مسکن و تعلیم و تربیت و معالجات و دیگر نیازهای اساسی است.

همچنین به دلیل اهمیت زیاد حق مسکن، این حق در کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض نژادی، کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض علیه زنان و کنوانسیون مربوط به وضعیت پناهندگان نیز صراحتاً مورد اشاره واقع شده است و از سوی دیگر بیش از ۵۰ کشور به گونه‌ای آزادی مسکن را در قوانین اساسی خود گنجانده‌اند. شرایط مسکن به اندازه زیادی بر هر دو ساحت سلامت فردی و جامعه اثرگذار است. قوانین حقوق بین‌المللی بشر این همبستگی را به رسمیت شناخته و حداقل الزامات را در قالب الزاماتی که حکومت‌ها، قانونی ملزم به احترام، حمایت و تأمین آن‌ها بوده و در صورت تحقق، شرایط سالم‌تری را در جهت زیست برای همه افراد در همه مکان‌ها خلق خواهد کرد، فراهم می‌آورد. حق بر مسکن مناسب به صورت کامل تحت قواعد حقوق بین‌المللی بشر وضع شده مورد تعریف قرار می‌گیرد.

با این حال بیش از یک میلیارد نفر تنها در مناطق حاشیه شهرها در مسکن نامناسب زندگی می‌کنند. وظیفه دولت‌ها در قبال اهمیت بخشیدن به الزامات حقوقی بین‌المللی خود در راستای اهمیت، حمایت و تأمین حق بر مسکن مناسب از همین‌رو امری

شناخته است. از سوی دیگر بند ج ماده ۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام نیز هر گونه تفتیش و تحت نظر گرفتن مسکن و سایر شئون فرد را ممنوع اعلام کرده است و در بند د با تأکید بیشتری آورده است که احترام مسکن در هر حال محفوظ است و داخل شدن در آن بدون اجازه اهل آن و یا به هر صورت غیر مشروع جایز نیست و خراب کردن مسکن و مصادره و فراری دادن اهل مسکن از آن جایز نیست مگر با مجوز شرعی.

۶. نتیجه

دز اصل سوم قانون اساسی آمده است، در راستای پی‌ریزی یک اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی، دولت موظف است هر نوع محرومیتی را در زمینه مسکن برطرف نماید. بنابر اصل چهل و سوم نیز یکی از پایه‌های اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر تأمین مسکن به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی جامعه قرار گرفته است و نیز در بند ۱ ماده ۲۵ اعلامیه با صراحتاً به تأکید و حمایت از این حق پرداخته است. هر کس حق دارد از سطح معیشتی کافی برای سلامتی و رفاه خود و خانواده‌اش از قبیل خوراک، پوشاک، مسکن و ... بهره‌مند گردد. البته لازم به ذکر است که قبول حمایت از این حق برای هر دولتی یکسری لوازم را نیز نیاز دارد. مثلاً دولت باید شرایطی را به وجود آورد که افراد بتوانند با زحمت و مشقت اندکی به مسکنی که مناسب شأنشان باشد دست یابند. در اسناد بین‌المللی؛ در بند ۱ ماده ۱۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی نیز این حق را برای کسانی که مقیم در یک کشور هستند لازم شمرده تا افراد بتوانند در آن کشور عبور و مرور آزادانه و حق انتخاب مسکن داشته باشند.

فراهم آورده و سپس تلاش‌ها را در جهت تشویق به انجام و اجرایی‌سازی حقوق گنجانده شده در این اسناد تداوم بخشند. نتایج حاصل از چنین حمایت‌هایی می‌تواند منجر به ارتقای شرایط زیست تمامی انسان‌ها گردد.

۷. سهم نویسندگان

نویسنده مسئول عهده‌دار تهیه و تدوین پژوهش حاضر می‌باشد.

۸. تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافع وجود ندارد.

ضروری است. مسئولین مرتبط با بهداشت عمومی و دیگر وکلای مدافع، باید از قوانین حقوق بشری در فرآیند حمایت خود، در هر دو راستای اجرایی‌سازی حقوق ذی‌نفعان و در حوزه امور مرتبط با سازمان ملل متحد، در جهت تشویق هرچه بیشتر برای تصویب اسناد حقوق بشری، مانند میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و کنوانسیون حقوق کودک بهره ببرند. به دلیل اهمیت زیاد حق مسکن، این حق در کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض نژادی، کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض علیه زنان و کنوانسیون مربوط به وضعیت پناهندگان نیز صراحتاً مورد اشاره واقع شده است و از سوی دیگر بیش از ۵۰ کشور به گونه‌ای آزادی مسکن را در قوانین اساسی خود گنجانده‌اند.

میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که از سوی ۱۴۵ کشور مورد تصویب قرار گرفته، در ۵ اکتبر ۱۹۷۷ توسط رئیس‌جمهور کارتر به امضا رسیده و برای صلاح‌دید و اذن به تصویب به مجلس سنا ارسال شده است؛ هرچند مجلس سنا هنوز به میثاق توجه لازم را مبذول نداشته است. به همین صورت، کنوانسیون حقوق کودک از سوی رئیس‌جمهور کلینتون در ۱۶ فوریه ۱۹۹۵ به امضا رسیده، ولی هنوز علی‌رغم تصویب کنوانسیون از سوی تمامی کشورهای جهان به غیر از ایالات متحده آمریکا و سومالی (که فاقد دولت در حال کار می‌باشد) در ردیف تصویب از جانب مجلس سنا قرار دارد. وکلای مدافع باید با سناتورهای مورد حمایت خود ارتباط برقرار نموده و زمینه را در جهت تشویق به تصویب این معاهدات مهم بین‌المللی حقوق بشری

منابع

مرکز مطالعات حقوق بشر، گزیده ای از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۱۳۸۲.

مشکینی، ابوالفضل، حق به مسکن شایسته، انتشارات طحان، تهران، ۱۳۹۷.

موسی‌زاده، ابراهیم و مصطفی‌زاده، فهیم، بررسی مبانی حقوق اجتماعی، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۱۳۸۹.

نبویان، سید محمود، بررسی منشأ حق‌های طبیعی بشر، فصلنامه علمی پژوهشی آئین حکمت، ۱۳۸۹.

قوانین

قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴ - ۱۳۹۰).

قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۴ اسفند ۱۳۹۵.

سایت اینترنتی

<https://samair.ir/21004/10544>

<http://www.sid.ir/fa/seminar/ViewPaper.aspx?FID=6431392H01143>

<http://pajoohe.ir/Product.aspx?ProductID=43694>

ایده، آسبیرون کراوزه، کاتارینا، روساس، الن؛ حقوق اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، ترجمه اردشیر امیرارجمند، تهران، انتشارات مجد، ۱۳۸۹.

بهمنی قاجار، محمدعلی، حق مسکن، مجله سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۸۳، ۱۳۹۰.

بوشهری، جعفر، حقوق اساسی، تهران، گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۶.

توحیدی، احمدرضا، تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، قم، نشر معارف، ۱۳۸۵.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، ۱۳۷۲.

جعفری، محمدتقی، تحقیق در دو نظام حقوق جهانی بشر، چاپ اول تهران، دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.

شریعتی، سعید، حقوق ملت و دولت در قانون اساسی، چاپ اول، تهران، کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۴.

طالبی، محمد حسین، انواع حق در دانش فلسفه حق، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم، ۱۳۹۳.

طباطبائی مؤتمنی، منوچهر، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، تهران، ۱۳۸۳.

مدنی، سید جلال‌الدین، کلیات حقوق اساسی، تهران، انتشارات پایدار، ۱۳۷۶.